

В. ТЪПКОВА-ЗАИМОВА (София)

ПОХВАЛНО СЛОВО ЗА СВ. ДИМИТЪР ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

За да се добие представа за Похвалното слово за св. Димитър от Григорий Цамблак, то трябва да се постави в съответната среда, т. е. да се намери мястото му между сравнително многобройните похвални слова във византийската литература, както и в самото творчество на автора.

През XIV и XV в. този вид творчество добива голямо разпространение във Византия и светецът е на особена почит както в литературата, така и в изобразителното изкуство.¹ Ако хвърлим поглед на това, което ни е завещала в продължение на един век епохата, в която приблизително е живял Цамблак, могат да се изброят доста голям брой имена на видни книжовници, които са написали похвални слова в чест на Солунския светец. Това са: Теодор Метохит (Словото му е писано в 1292 г.), Николай Кавасила (първата половина на XIV в.), Никифор Григора (около 1330 г.), Константин Арменопул (около 1350 г.), дякон Григорий (края на XIV в.), Григорий Палама (между 1355—1359 г.), Цариградският патриарх Филотей (между 1367 и 1373 г.), Солунският архиепископ Изидор (пет слова, писани в периода 1380—1384 и 1387—1396), Димитър Хризолор (нач. на XV в.), Солунският архиепископ Гаврил (нач. на XV в.), монах — може би по-късно архиепископ Симеон (около 1419—1420), Макарий Хумн (нач. на XV в.).²

¹ А. Συγγρόπουλος. Ὁ ἱκονογραφικὸς κύκλος τῆς τοῦ ἁγίου Δημήτριου. Ἀθήναι, 1970.

² Вж. общо В. Λαοῦρδας. Ἐγκώμια εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον κατὰ τὸν 14 ον αἰῶνα. — ΕΕΒΣ, 24, Ἀθήναι, 1954, p. 275—290. Издания на посочените „Слова“: В. Λαοῦρδας, Θεοδώρου Μετοχίτου, Εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα καὶ μνηστήτην Δημήτριον (Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἐγκώμια εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον). — Μακεδονικά, 4, 1960, p. 56—82; Idem. Ν. Καβάσιλα, Προσφώνημα καὶ ἐπιγράμματα εἰς Ἅγιον Δημήτριον. — ΕΕΒΣ, 22, 1952 p. 97—109; cf. Ἑλληνικά, 13, 1954, p. 337—338; Idem. Νικηφόρου Γρηγοῦρά, Εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα καὶ μνηστήτην Δημήτριον. — Μακεδονικά, 4, 1960, p. 83—104; Α. Γκίτης. Κωνσταντίνου Ἀρμενοποῦλου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον. — ΕΕΒΣ, 21, 1951, p. 145—162; Β. Γοῦαννον. Γρηγόριον Δαζόγону, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον (Μνημεῖα ἀριολογικά). Βενετία, 1884, p. 54—66; Migne P. Gr., 151, p. 536—558 (G. Palamas); Β. Λαοῦρδας. Φιλοθέου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον. — Μακεδονικά, 2, 1953, p. 556; Idem. Ἰσίδωρου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Ὀμιλία εἰς τὰς εὐρετὰς τοῦ ἁγίου

Покрай този внушителен брой византийски похвални слова за Солунския светец сме по-малко осведомени за български или руски, сръбски и прочие паметници, на които Цамблак би могъл да се облегне. Климентовата творба³ е твърде далечна хронологически, но по всяка вероятност е била известна на Цамблак. През XIII в. и св. Димитър е бил обявен, както е известно, за покровител на Асеновската династия. Неговият култ се налага особено през XIII и XIV в. в Търново наред с култа на св. Филотея, на св. Петка и други, когато там се създава една група от официално почитани светци.⁴ Той заема важно място в календара на Патриарх Евтимий, но ако това е засвидетелствувано донякъде в живописта, писмени паметници — жития, похвални слова и пр., за св. Димитър от това време не са запазени. Но и да приемем, че Цамблак е имал пред вид такива, евентуално изчезнали днес паметници, неговото Слово носи много личен отпечатък.

Кога и по какъв повод е писано Похвалното слово? На този въпрос не може да се отговори конкретно, тъй като то е замислено напълно като църковна проповед, така както е замислено например и Словото за св. Георги, в чиято тържествено-поетична възхвала Цамблак слага ударението върху твърдото отстояване на бащината вяра.⁵ Понеже в 5 от преписите Цамблак като негов автор се посочва като *Ἀρχιεπίσκοπος Ρωσσίας*,⁶ би могло с цялата резерва, която се прави при подобни случаи, да се приеме, че то е писано в руския период от живота на Цамблак. В тая връзка трябва да се подчертае още веднъж, че свети Димитър, който е почитан в Русия главно от XI в. нататък, е бил вече между най-популярните светци в периода, в който работи Цамблак.⁷ Че Словото е било много известно, свидетелствува фактът, че то се намира в 39 ръкописа.

Един елемент, който приближава Цамблаковото Слово до тия на съвременните му византийски съставители, е, че то е построено като втора, основна и тържествена проповед за самия празник на 26 октомври. Действително, поне в този период празнуването на св. Димитриевото мъченичество се е извършвало на няколко етапа, в които е влизал един предварителен период, наречен „предпразничен“ (*πρόεορτιος*), и един, ако може така да се нарече, „следпразничен“. Изобщо целият месец октомври

Δημητρίου. — *Ἑλληνικά, Παράρτημα* 5, *Θεσσαλονίκη* 1954, р. 1—82; *Idem. Το ἐγκόμιον τοῦ Δημητρίου Χρυσολοῦ εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον. Παλαιάς*, 10, 1957, р. 345—353; *Idem. Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, Ὀμιλίαι*. — *Ἀθήνα*, 57, 1953, р. 141; *Idem. Μακαρίου Χούβιου, Ἐγκόμιον εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον*. — *Παλαιάς*, 38, 1955, р. 346—350. Cf. F. Halkin. *Bibliotheca Hagiographica graeca*. Bruxelles, 1957, NN. 543—547.

³ Климент Охридски. Събрани съчинения. I. С., 1970, с. 201 и сл.

⁴ Е. Коцева. Палеографски проблеми при характеристиката на източнобългарски (търновски) паметници от XIII—XIV в., гл. II, с. 6 (Дисертация, ръкопис).

⁵ П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966, с. 50—52.

⁶ Пак там, с. 22, бел. 1. За голямото разпространение на Словото за св. Димитър свидетелствува фактът, че то се намира в известни засега 11 преписа и 39 ръкописа. Вж. Ю. К. Бегунов. Рукописное наследие Григория Цамблака и задачи его изучения, с. 76—77 (Ръкопис, депозиран в Института за балканистика). В същност, ако се вземе пред вид студията на Г. Данчев (Г. Данчев. Неизвестен сборник на дяк Андрей с Цамблакови съчинения. — Изв. И-т за литература, XXIII. 1973, с. 103—107), ръкописите достигат до цифрата 41.

⁷ Ю. К. Бегунов. Греко-славянская традиция с почитанни Димитрия Солунского и русский духовый стих о нем. — *Byzantinoslavica*, XXXVI, 1975, 2, р. 149—172.

е бил посветен на празненствата на св. Димитър, за което ни осведомява авторът на петте негови слова, Изидор. Друг известен писател и съставител на Похвално слово за св. Димитър, Никифор Григора, твърди, че имало ежегодно четири периодични чествувания на светеца. Но, както казва издателят на двамата автори В. Лаурдас, съобщението на Изидор изглежда по-правдоподобно.⁸ Прочее, първото предположение се потвърждава и от самия Цамблак, чието „предпразнично“ Слово е за 23 октомври, т. е. преди официалния празник.⁹

Но да се върнем към същността на писаните в този период слова, за които споменах в началото. Те са построявани обикновено по два начина. Единият, по-простият и по-старинен начин е да се преразкаже подробно или накратко житието според една от трите основни редакции (от VI, IX и XI в.), които познаваме. След това се прибавя възхвала за град Солун — родина на мъченика. Понякога се добавят някои от „чудесата“, станали след смъртта му. Изводът се състои в призоваване на слушателите и читателите да оценят ревността във вярата, мъжеството пред мъченията и влиянието, което е упражнявал светецът приживе в своята среда и след смъртта си между благочестивите християни. Набляга се на почитта към него като мироточец, лечител, покровител на града в опасности, дарител на благодат. От периода, който засягаме, така построено е само Словото на монаха Неофит, по една схема, която напомня повече синаксарните текстове. Впрочем такива именно текстове, дори още по-опростени, по-предметни, сведени до данните на житието, ще намерим твърде многобройни в българска, сръбска, руска редакция от XVI—XVII в.

Другият вид слова наблягат повече на поучителната част, като авторите им избират обикновено един мотив, който развиват и „подплатяват“ с примери от живота на св. Димитър. Такива са например петте хомилии на Изидор, по-специално втората, където е развит въпросът „Що е монах?“, и петата, където съставителят излага схващането си, как първенците трябва достойно и отговорно да заемат постовете си. Особено характерно в това отношение е едно анонимно Слово, запазено в три гръцки ръкописа от XV и XVI в. и преведено в Макариевата колекция,¹⁰ където изобщо не се говори за св. Димитър, а е развит един мотив от евангелието на Йоан за 26 октомври: „Най-висша добродетел е любовта.“

Има и такива автори, които внасят „злободневни теми“, т. е. вмъкват нещо от политическите събития (например Изидор в третата си хомилия напомня за някогашното покровителство на светеца, който сега се отвърнал от солунчани и не ги браел от турците). Най-важният елемент, който вмъкват авторите от този вид хомилии, е съвременната им тема за сближението с латинската църква или, обратно, в защита на исихазма. И Григора, и Изидор напомнят за добродетелите на исихастите. Монахът Симеон взима св. Димитър като деец срещу разцеплението на църквата. А Филотей развива подробно мислите си против онези, които проповядват „filioque“.

У Цамблак конструкцията е от втория вид, т. е. това е проповед върху смъртта, която — казва Цамблак — не е страшна за хората поради възплъщението на богочовека, който вкусил смърт за хората. Така започва

⁸ В. Лаурдас. *Βυζαντινα και μεταβυζαντινά έργα* . . . , р. 143—144.

⁹ Ю. К. Бегунов. *Рукописное наследие . . .* , с. 77.

¹⁰ F. Halkin. *Op. cit.* N. 546h.; Великия Четый-миней. СПб., 1892. кол. 1876—1884.

и самото слово: „Прежде Христова плътскаго смотрениѣ ч(ε)λο(вѣ)комъ страша бѣше см(ѣ)ръть.“ След това развива мисълта, че ако Христос е приел смъртта заради грешниците, толкова повече подобава на самите грешници да са готови да умрат за своя „владика“. Такова „възмездие“ е „сътворил“ и свети Димитър, който не искал да държи „многоценните дарове“ на благочестието само за себе си и за родината си, но да ги изповядва и пред всички. Тук авторът дава един образ на светеца, който е характерен за всички писатели, настроени в исихастки дух, т. е. наблиага на неговата мистична връзка със спасителя, на неговата монашеска „чистота“, на стремежа му за съвършенство — изобщо той става образец на исихастки идеал.¹¹ Като такъв именно, подражател на редица пророци и в мистична връзка с Христос, а също и като всеобщ духовен водач го възприема Цамблук, който в това отношение е напълно в крак с другите свои съвременници, автори на Слова за св. Димитър.

Следва разказ от самото житие, но не според познатите три редакции, а изпълнен със свойствен на Цамблук драматизъм. Особен патос е предаден на диалога между Максимиан и св. Димитър. Известно е, например, че според първия вариант на житието св. Димитър няма титли, а в следващите варианти той става „антипат“ и по произход от „сенатско“ семейство.¹² У Цамблук императорът му предлага да бъде „не токмо дукъсь якоже нынѣ Селунской странѣ, но полувселенскня владика“. Безстрашният отговор на светеца да умре за вярата се посреща с напрегнато мълчание и тук Цамблук вмъква един нов елемент, именно, че Максимиан се страхува от „градско въстание“, тъй като „всн во о мужн, не яко подручн, не яко овладѣмн, не яко слугн, яко удн къ тѣлу, привязанн бяху“.

Този поглед към социалната действителност, който е отчасти възпоменание за положението в Солун (имам пред вид главно въстанието на зилотите), а отчасти вероятно е свързан и с някакви по-близки представи на автора, като че ли не се среща другаде. Наситена с много драматизъм е също сцената между Максимиан и Нестор, младеж със същите качества, за които споменахме по-горе: „Доблестенъ душею, красенъ вид, немъ, отъ отець прнемъ благочестне, от свѣтаго наказанъ во премудрости господню“. Неговият глас също смуцава царя и предизвиква „безгласне и сомненне“. Смъртта на Нестор и главно на св. Димитър е поучителна за всички, които гледат. В това отношение Словото за св. Димитър се доближава до Словото за св. Георги. Но в него смъртта е главно „сладка“. Тук авторът вмъква заключителния момент на своята проповед, с който потвърждава началната си теза, че за истинския християнин смъртта вече не е страшна. По този начин краят свързва логичната постройка на проповедта. И тук отново може да констатираме колко съразмерно и свързано са правени постройките на Цамблаковите речи.

Стиловите и езикови особености също са в духа на другите му проповеди. Освен драматичната постройка на самия разказ, за който се спомена по-горе, той си служи с широки образни сравнения, които разкриват психологическата същност на героите. Характеризирайки Максимиан, той

¹¹ В. Λαοὺ ὁδὰς. Ἐγκώμια εἰς τὸν ἄγιον Δημήτριον κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα... p. 283—285.

¹² H. Delehaye. Les légendes grecques des saints militaires. Paris, 1909, p. 99 sq.

говори за морската вълна, която в устрема си се разбива о каменния бряг. Така и безбожният император среща твърдата вяра на светеца, в която неговата воля се разбива. Без да се спирам на такива стилови и езикови конструкции, които са общоприети, като „Доблестенъ воинъ“, „побѣднтель свѣтлѣйшии“, „ложныхъ боговъ немоць“ и др., ще спомена някои любими похвати на Цамблак. Той сравнява например Нестор с Мойсей, с Финес, с пророк Илия, с апостол Петър — образи, които са му любими и които се срещат например в Похвалното слово за Евтимий.¹³ А, както казахме, тези образи влизат, общо взето, и в словесната съкровищница на исихастите. Последните няколко реда са възхвала на свещеното число *седем* (според Цамблак св. Димитър бил прободен със седем стрели) — също любим мотив на нашия автор.¹⁴ Емоционалната, повтаряща се употреба на прилагателното „сладкий“, на наречието „сладко“ е също характерно за Цамблаковото творчество,¹⁵ макар и да е един вид наследена от Евтимиевия речник.

С този кратък анализ искам още един път да подчертая мястото на Похвалното слово за св. Димитър. Погледнато в рамките на Цамблаковото творчество, то трябва да се постави между проповедите, които, външно погледнато, са от „чист вид“, т. е. без открито вмъкване на елементи от съвременността, без явна политическа полемика. Погледнато като обща проява на жанра, то се вмести между малкото подписани слова за св. Димитър на български език, като един красив литературен паметник, съставен напълно в духа на езикова пищност, характерен за епохата. Разбира се, тук би трябвало да се запитаме дали Климентовото слово за св. Димитър е оказало някакво въздействие върху творбата на Цамблак. Както се казва, то не може да му е било неизвестно (дори в някои преписи Цамблаковото слово се приписва на самия Климент¹⁶). Обаче Климентовото слово е много по-лирична творба, в нея призивите към светеца, придружени с обичайните епитети, изобилствуват, както и цитати от Светото писание. Същевременно данните от житието са сведени до минимум. В същност буквално е заето само 1 изречение от втората редакция. Диалогът също е сведен до минимум, като дори думи, които Максимиан би трябвало да произнесе за Нестор, са приписани като отнасящи се до св. Димитър в цялата схема на стягане на основния житиен текст. Докато тук, у Цамблак, широкото разгръщане и драматизиране на събитията (без все пак да се вмъкват битови елементи, които са свойствени на по-късните синаксарни текстове) характеризира именно развитието на похвалното слово като жанр в Търновската школа на търсенето на широка тематика, в развитието на образите, в идейната основа на изобразението.¹⁷

Общо взето, личи, че Цамблак не само основно познава данните от житието на св. Димитър, но безспорно е бил в течение на съвременните

¹³ П. Русев, Г. Данчев, А. Давидов, И. Гълъбов. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 298, 317, 352, 424.

¹⁴ Пак там, с. 390.

¹⁵ Пак там, с. 391; П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и старата румънска литература. С., 1966; А. Давидов. Речник-индекс . . . , с. 182.

¹⁶ Климен Охридски. Цит. съч., с. 222.

¹⁷ П. Динев. Търновската книжовна школа в развитието на българската литература. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 21.

му творения във византийската книжнина, писани на същата тема. Неговото слово явно е в същия дух и вид като техните слова-проповеди, за които говорихме в началото. Но като приемем този общ извод, като приемем, че е бил запознат и с Климентовото слово, в никой случай не бихме могли да посочим заимствуване по отношение на никое от тях. Това също е в духа на епохата, когато раболепното текстуално преписване е недостойно за подписани именити и школувани творци както във Византия, така и у нас.

На последно място бих искала да обърна внимание на още един момент. Известно е, че в някои от чудесата св. Димитър се явява като поборник срещу славяните, нападащи византийския Солун. Когато след XII в. Асеновци пренасят култа на светеца в Търново и го обявяват за свой покровител, византийската легенда веднага създава противоудара срещу това, така да се каже „отклонение“ на светеца, и отново го обявява за откъсвач на Солун, като лично пробужда Калоян пред вратите на обсадения град. Интересно е, че в много от по-късните текстове тази антибългарска насоченост в култа му се приема безропотно от съответните български книжовници и зографи-иконописци. Този „двойк начин на виждане“, както го нарича Оболенски,¹⁸ към „ὁ ἅγιος τῆς ἀκροπόλεως“ не е нещо необикновено за мирогледа на средновековния човек. Един прекрасен пример в това отношение е Владислав Граматик, който съвсем спокойно превежда целия текст на Йоан Ставракий с всичките му нападателни бележки към българите. Не такъв е случаят обаче с Цамблак, човек колкото писател и проповедник, толкова и силно надарен с обществено и политическо чувство. В период, когато мохамеданството е вече в настъпление, той отдава възхвала на един прочут светец, чийто култ има наистина *ойкуменистично* значение (така, както отдава възхвала и на св. Георги). И толкова! Може би тъкмо затова и не прибегва към легендите за Чудесата в своето Слово. Така неговата проповед поддържа общохристиянската сплотеност, но не накърнява в никаква степен народното чувство на своите съвременници.

¹⁸ D. Obolensky. The cult of St. Demetrius in the History of Byzantine-Slav Relations. — Balkan Studies, 15, 1974, p. 19—20.